

כתאב אלביע ואלאשריה
הוא ספר המקח והממכר
לרב האיי גאון פומבדיתא

כרך ראשון

כתאב אלביע ואלאשריה
הוא
ספר המקח והממכר
לרב האיי גאון פומבדיתא

כרך ראשון

מועתק מהמקור הערבי ששרד בגניזה,
ומתורגם לעברית, בתוספת הערות וביאורים

יהודה צבי שטמפר
משה יחיאל גרוס

בית ההוצאה של 'מרכז מורשת הרב נסים'

הוצאת
מקיצי נרדמים

המכון לחקר המשפט העברי
האוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים תשפ"ה

פרסומי 'יד הרב נסים'
בתחום חקר התלמוד וההלכה
ומפרסומי המכון לחקר המשפט העברי, האוניברסיטה העברית בירושלים
והוצאת מקיצי נרדמים

מסת"ב: 0-01-965-7686-978 ISBN

© כל הזכויות שמורות

אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו לצורך מסחרי בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,
מגנטי או מכני (לרבות צילום, מיועור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

© All rights reserved

טלפון: 02-5633789

info@yadharavnissim.co.il

www.yadharavnissim.co.il

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659

sales.israel@magnespress.co.il

סדר: אירית נחום iritnahum1@gmail.com

נדפס בישראל

Printed in Israel

ספרים

היוצאים לאור

על-ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשפ"ה

שנת קס"ג לייסוד החברה ושנת צ"ב להעברתה לא"י

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

חגי בן-שמאי
יושב ראש

משה אידל
שולמית אליצור
אבישי בר-אשר
יעקב זוסמן
אהרן ממן
שמחה עמנואל
מרדכי עקיבא פרידמן
פנחס רוט
קטרינה ריגו
יהודה צבי שטמפר

עמוס גאולה
מזכיר כבוד

חברי כבוד

ירחמיאל (רוברט) ברודי, ירושלים	חיים סולובייצ'יק, ניו-יורק
נחמן דנציג, ניו-יורק	יוסף ינון (פנטון), פריז
חנה טורניאנסקי, ירושלים	א' דב פרידברג, טורונטו
מנחם כהנא, ירושלים	שלמה קלמן רייף, קיימברידג'
שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק	בנימין ריצ'לר, ירושלים
ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק	

ספר המקח והממכר לרב הא"י גאון פומבדיתא

כרך ראשון

לזכרו המבורך של הרופא הנערץ ואיש החסד מיקירי ירושלים

פרופ' ארנולד רוזין מנוחתו כבוד

מאבות הרפואה הגריאטרית, ומנהלם של בית החולים הרצפלד
והמרכז הרפואי שערי צדק

הקדיש את חייו במסירות אין קץ למען בריאות הציבור
קידום הרפואה ורווחת הזקן

הקים וטיפח את המרכז לטיפול בקשיש בקהילה
וכן יסד מכון ללימודים ומרפאת מומחים
שהביאו מזור לאלפי חולים בירושלים ומחוצה לה

תנצב"ה

לזכרון עולם בהיכל ה'

ספר זה מוקדש לזכרו המבורך
ולעילוי נשמתו של איש אציל הנפש מיחידי סגולה
מגזע היחס והמעלה איש האמת והאמונה, יקר רוח איש תבונה

שלמה אליהו הררי ז"ל

בן גרציה

ממיסדי ק"ק אהבה ואחוה, ברוקלין ניריורק

נולד נא אמון, ט"ו אדר שנת תפר"ח

נלב"ע בניו יורק כ"ה אלול שנת לא תנש"ה

נדבת בנו אליהו וב"ב

ה' יאריך ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים אכ"ר

ספר זה יוצא לאור בסיוע

מרכז הספר והספריות
מנהל התרבות

פרופ' מרטה ויינשטוק־רוזין

ר' אליהו הררי

ד"ר אלברט (דב) פרידברג

הרב ד"ר מיכאל בן גרשון

האיגוד העולמי למדעי היהדות

קרן קרייסל

קרן סילאס פרי לחקר המקרא במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית

מר אדוארד עזרא לזכר הוריו שלמה וג'ולייט זכרם לברכה

יעמדו כולם על הברכה

לעילוי נשמת מו"ר
ראש ישיבת ברכת משה במעלה אדומים
הרב נחום אליעזר רבינוביץ ע"ה
שליווה, תמך ועודד בהכנת מהדורה זו
ולא זכינו להגישה לו

תוכן העניינים

17	פתח דבר
21	כתבי היד שבהם השתמשנו במהדורה
31	סימני ההדרה
33	מבוא
49	פרק א
55	פרק ב
66	פרק ג
83	פרק ד
111	פרק ה
117	פרק ו
168	פרק ז
193	פרק ח
202	פרק ט
205	פרק י
215	פרק יא
220	פרק יב
226	פרק יג
310	פרק יד
319	פרק טו
323	פרק טז
329	פרק יז
340	פרק יח
350	פרק יט
358	פרק כ
393	פרק כא
403	פרק כב
408	פרק כג
414	פרק כד

423	פרק כה
435	פרק כו
449	פרק כז
468	פרק כח
481	פרק כט
491	פרק ל
502	רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
507	מפתח מקורות
536	מפתח כתבי יד
539	מפתח נושאים
543	מפתח אישים
III	Preface

פתח דבר

ספר המקור והממכר נחשב לגולת הכותרת של ספרות ההלכה של הגאונים. קדמו לו חיבורים באותו נושא שכתבו רב סעדיה גאון ורב שמואל בן חפני גאון, אך חיבורו של רב האי עליהם בהיקף החומר ובאופן סידורו. משנכתב ספרו של רב האי, הפך הוא להיות החיבור הנפוץ והמקובל בקרב חכמי ישראל, עד שדחק כליל את החיבורים שקדמו לו. רב האי כתב את ספרו, כמקובל, בערבית יהודית, שפתם של יהודים רבים באותה תקופה. המקור הערבי של הספר אבד עם השנים. שרידיו נותרו בגניזת קהיר ועליהם מבוססת מהדורה זו.

עד עתה עמדו לרשות הלומדים שלושה תרגומים מימי הביניים. התרגום הנפוץ והידוע של החיבור הוא תרגומו של ר' יצחק בן ראובן אלברצלוני (להלן בקיצור: אלברצלוני), שהיה מחכמי ספרד בסמוך לתקופת הגאונים ותרגם את החיבור בהיותו בן שלושים וחמש, ארבעים שנה לאחר פטירת רב האי. המתרגם הסביר שהוא מייעד את התרגום "לאחינו שבארץ אדום אשר לא יבינו בלשון הערב". תרגום זה הודפס בוויניציאה בשנת שס"ב, בצירוף התנצלות על כך ש"לפי רבות הימים ושנים שהיו ההעתקות הישנות מטושטשות בלות ומטולעות(1)", ולכן הגיהו והשלימו את החסר. למהדורה זו צורפו בסופה מספר קטעים משל מחבר אחר (ר' דוד בן סעדיה) שתרגם ר"י אלברצלוני, וזוהו בטעות כחיבורי רב האי. המתרגם היה תלמיד חכם בפני עצמו, והוא התאים את החיבור בכמה מקומות לקהל הקוראים. משום כך ראה לנכון להשמיט מהתרגום עניינים הקשורים לחיי היהודים בארצות האסלאם, ולסגנן מחדש קטעים שנראו קשים להבנה. הנחנו אותו כנוסח יסוד של המהדורה, בעמודה השמאלית בכל מקום שבו לא שרד המקור הערבי.

תרגום נוסף מימי הביניים שמור בספרייה העירונית בברלין ומספרו Ms. Or. Qu. 685. אין לנו מידע על המחבר או על זמנו, אבל ברור שתרגום זה נעשה בשלב מוקדם יחסית. כתב היד שבידינו הוא מהמאה ה"א ונכתב בכתיבה איטלקית. פרופ' אברמסון הראה שתרגום זה עמד לפני הר"י מטרנאני וראשוני אשכנז (ש' אברמסון, חמשה שערים, עמ' תתקצ"ג). תרגום זה לא פורסם מעולם, אולם נעשה לו קיצור ואותו קיצור נדפס בוויניציאה בשנת שס"ב, בסוף משפטי שבועות לרב האי. פניתי לספרייה בברלין בבקשה שתסרוק את כתב היד ורכשנו עותק דיגיטלי שלו. עתה עומד לרשות החוקרים עותק פתוח לציבור באתר הספרייה בברלין ובאתר הספרייה הלאומית בירושלים. את התעתיק של תרגום זה אנו מביאים בנספח למהדורה זו.

תרגום שלישי נמצא בספרייה הבודליאנה באוקספורד, וסימנו MS Opp. 299. על פי הנתונים באתר הספרייה הלאומית, כתב היד הועתק ככל הנראה בביזנטיון בשנת 1126–7, אבל אין בידינו מידע על המתרגם, זמנו ומקומו. תחילתו חסרה, וכתב היד מתחיל באמצע פרק ו. זהו תרגום מילולי באופן קיצוני, שלא הצליח להתנתק מהתחביר ומהמילונאות הערבית. לעיתים בחר המתרגם להשאיר את המילה הערבית בצורתה. הזמנתי מהספרייה באוקספורד סריקה בשחור לבן שנעשתה מהמיקרופילם ובדקתי את כתב היד המקורי במקומות שבהם הייתה הקריאה מסופקת או בלתי אפשרית. בשל קרבתו היתרה למקור הערבי, הנחנו אותו כנוסח יסוד של המהדורה בעמודה הימנית בכל מקום שבו לא שרד המקור הערבי. כמובן בציון ברור לקורא.

הזרע למהדורה זו נזרע לפני יותר משני עשורים, עת שוחחתי עם רבי המובהק לתורתם של גאונים, פרופ' ירחמיאל ברודי, על נושא לעבודת מחקר בהדרכתו. פרופ' ברודי הציע לי לכתוב מחקר על ספר המקור

והממכר לרב האי, גאון פומבדיתא, או על ספר הגירושין לרב שמואל בן חפני, גאון סורא. נועצתי במו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ הכ"מ, ראש ישיבת ברכת משה במעלה אדומים, והוא יעץ לי להתמקד בספר הגירושין, הקצר יותר, ולדחות את העיסוק בספר המקח לשלב מתקדם ובשל יותר. ואכן, עמלתי על ספר הגירושין בהדרכת פרופ' ברודי ומהדורה מוערת של הספר ראתה אור בשנת תשס"ט בהוצאת מכון בן צבי. ספר המקח המתיך להזדמנות עתידית.

בשנת תשע"ג חברתי לידידי מיישיבת ברכת משה במעלה אדומים, הרב משה גרוס, להכנת מהדורה חדשה בהוצאה משותפת מטעם יד הרב נסים והמכון לחקר המשפט העברי. הרב גרוס עבד כמה שנים כעוזר מחקר של הרב רבינוביץ בהכנת מהדורת המופת 'יד פשוטה' על הרמב"ם, ובהדרכתו הצמודה של ראש הישיבה רכש היכרות קרובה ונדירה עם מקורות הגאונים והראשונים. נוסף על כך, צבר הרב גרוס ידע וניסיון בהתקנת מהדורות, ידע שהמשיך לפתח בפרסומים נוספים. הרב גרוס נרתם למשימה במרץ ובכישרון, ושותפותו בהכנת המהדורה הנוכחית אפשרה את הוצאתה באופן המיטבי.

כך היה סדר העבודה: תחילה איתרתי את קטעי הגניזה ששרדו מן החיבור. לצורך כך נעזרתי ברשימות מספרי מדף של קטעי גניזה שערכו פרופ' ברודי וד"ר דוד סקליר (כל אחד בנפרד) והעמידו לרשותי בטובם. תודתי שלוחה להם על נדיבותם. בעזרת הקטלוגים הממוחשבים והכלים הדיגיטליים שבאתר המרשתת של פרויקט פרידברג לגניזה, איתרתי קטעים נוספים. לאחר עבודת מיון התברר שבחלק הראשון של החיבור (הכולל את המבוא ושלושים הפרקים הראשונים) שרדו למעלה ממאה ושלושים דפי גניזה של המקור הערבי, המייצגים כעשרים עותקים שונים. זהו מספר גדול יחסית לחיבורים בגניזה, המלמד על הפופולריות שלה זכה החיבור בקרב אנשי הגניזה, והמציב אתגר מחקרי לא פשוט.

בשלב הכנת התעתיקים נעזרתי בצילומים שבאתר המרשתת של פרויקט פרידברג לגניזה. לאחר שהיו בידי תעתיקים של המקור הערבי, נסעתי לספריות השונות לבחון את הקטעים המקוריים באופן בלתי אמצעי כדי להגיה את הטקסט שבידי. הגהתי את התעתיקים מהקטעים המקוריים (לעיתים בעזרת תאורה אולטרה-סגולית) בספריית האוניברסיטה בקיימברידג', בספריית הבודליאנה באוקספורד, בספרייה הבריטית בלונדון, בספרייה הלאומית הרוסית בסנט פטרבורג ובספריית הסמינר לרבנים בניו יורק (כיום בהשאלה באוניברסיטת פרינסטון). אני מודה לספרנים של ספריות אלו על עזרתם. פרופ' מרינה רוסטו מאוניברסיטת פרינסטון אפשרה בטובה (הן טכנית והן כלכלית) את השימור של אחד הקטעים שנמצאים בפרינסטון. כתב היד הוכנס לתיקיית הפלסטיק של הספרייה כשהוא מקומט, וכתוצאה ממלאכת השימור ניתן היה לקרוא מילים שהוסתרו בין הקפלים.

לאחר שהכנתי תעתיק ותרגום, החל הרב גרוס לאתר את המקורות התלמודיים של רב האי, כמו גם שיטות גאונים וראשונים הנוגעות לפסיקתו של רב האי, וכן מדברי האחרונים שהתייחסו לספר המקח, ובמיוחד השתמשו בעמק השער של הגאון הרב מיכל יהודה ליפקוביץ' זצ"ל, והם היוו תשתית לטיוטה ראשונה של ההערות למהדורה. הוספתי מקורות והפניות מתורת הגאונים והראשונים, ובכלל זה מקורות בכתבי יד שטרם פורסמו, ויחד עמלנו בכמה סבבים על הניסוח הסופי של ההערות. בשלב הבא, הרב ישראל ברוך סאלאוויצ'ק קרא בטובו את ההערות, הציע תיקונים ושינויים והוסיף עוד רבות מדיליה עד שהערותיו הפכו להיות חלק מהמהדורה. למעלה מעשר שנים ארכה המלאכה.

אני שמח להגיש ללומדים מהדורה מוערת של החלק הראשון של החיבור, הכוללת את ההקדמה (שלא פורסמה מעולם) ואת שלושים הפרקים הראשונים. החלטנו להוציא לאור את החיבור ולא להמתין להשלמת החלק השני והמבוא המחקרי. אני תפילה שנצליח לברך על המוגמר.

תודתי לחברי הוועדה המלווה מטעם מכון המחקר של יד הרב נסים והמכון לחקר המשפט העברי בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית: בראש ובראשונה לפרופ' ברודי, שליווה אותנו לאורך הדרך, קרא את המהדורה והעיר על הדרוש תיקון, וכן לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, שחלק עמי מידיעותיו, ולפרופ' גדעון ליבזון חבר הוועדה. פרופ' ברכיהו ליפשיץ עבר בעיון על כל ההערות ושיפר את המהדורה. תודה מיוחדת לפרופ' בני פורת, ראש המכון לחקר המשפט העברי, לרב חנן בניהו, מיד הרב נסים ולחברי הוועד הפועל של חברת מקיצי נרדמים, על הסכמתם לכלול מהדורה זו בפרסומים של יד הרב נסים, המכון לחקר המשפט העברי והוצאת מקיצי נרדמים, ועל העזרה והליווי בשלבים שונים של הספר. תודה גם לרב יונתן רוזין שסייע בכמה סוגיות קשות בתורתו של רב האיי, לגב' טובה פוטש ולרב אביחי גמדני שהקלידו את התרגומים העבריים, ולרב ינון חן על עריכת הלשון בשכל טוב ובעין חדה. הרב גמדני אף התקין את המפתחות והגיה את הטקסט הערוך, ועל כך אני חב לו תודה כפולה.

הפרויקט התאפשר בזכות תמיכתם האדיבה של הפרופ' מרטה ויינשטוק־רוזין, וחכם ר' אליהו הררי יצ"ו (בעידודו והמלצתו של אחיו חכם ר' יוסף (ג'ואי) הררי). ד"ר אלברט (דב) פרידברג, הרב ד"ר מיכאל בן גרשון, האיגוד העולמי למדעי היהדות וקרן קרייסל (בעידודו והמלצתו של הרב צבי ליקר), קרן סילאס פרי לחקר המקרא במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, ומר אדוארד עזרא יצ"ו סייעו להשלמת הפרויקט, ולהם התודה.

יהודה צבי שטמפפר

מעלה אדומים, מנחם אב תש"ף